

SŁOWA-KLUCZE KULTURY W PRZYSŁOWIACH HAUSA

ABSTRACT: The article presents a combined approach towards a comparison of proverbs in different languages through the analysis of culture-specific concepts that are essential for coding the meaning of proverbs. The theory of culture keywords (Wierzbicka 1997) is adopted to the analysis of Hausa proverbs in a comparative perspective. The aim of the article is to indicate that proverbs are a representation of the linguistic image of the world and therefore may be subject to comparison in terms of the similarities and differences between languages and cultures. The word frequency analysis of 1505 Hausa proverbs led to identifying 55 items whose function can be specified as Hausa culture keywords. The presentation of 10 top items is to confirm their culture values and to identify 6 thematic areas which they represent. The presentation of 10 other keywords shows that the distinguished areas and their lexical representation may be used as methodological basis for comparative works on proverbs.

KEYWORDS: culture keywords, proverbs, Hausa language, comparative paremiology, culture-specific concepts

WSTĘP

Przysłowia stanowią wyraz filozofii danego ludu. Przekazywane za ich pomocą treści odzwierciedlają zasady etyczno-moralne, którym hołduje określona społeczność (grupa etniczna, wspólnota kulturowa)¹. Zgodnie z definicją Kłosińskiej²:

[...] przysłowie jest jednostką tekstu, tworem literacko-językowym mającym postać zdania (często rymowanego), charakteryzującym się stałością formy oraz „dwustopniowością” znaczenia.

Przedmiotem niniejszej analizy³ są przysłowia języka hausa⁴, w którym określa się je mianem *karin màgànã*⁵ (l. mn. *karin màgàngànū*), dosł. ‘fałda mówienia’⁶. Termin

¹ Stanisław Piłszewicz, *Historia literatur afrykańskich w językach rodzimych. Literatura hausa*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1983, s. 29.

² Katarzyna Kłosińska, *Słownik przysłów. Przysłownik*, Publicat SA, Poznań 2011, s. 10.

³ Niektóre fragmenty artykułu oparte są na pracy magisterskiej: Patryk Zajęc, *Słowa-klucze kultury w przysłowiaach hausa*, Warszawa 2017. W szczególności dotyczy to zaprezentowanego materiału badawczego w postaci przysłów hausa oraz opisów słów-kluczy.

⁴ W roku 1998 mówiło nim ponad 25 mln mieszkańców północnej Nigerii i południowego Nigru. Aktualnie liczba ta jest jeszcze wyższa. Dodając do tego użytkowników hausa znających go jako język drugi, daje to sumę przynajmniej 50 mln osób posługujących się nim na terenie różnych państw Afryki Zachodniej.

⁵ Jest to złożenie nominalne. W języku hausa konstrukcja ta tworzona jest poprzez dodanie sufiksu *-n* (r.m. i l.mn.) lub *-r̄* (r.ż.) do pierwszego członu złożenia. W standardowej ortografii jest on zapisywany łącznie.

⁶ Taką wersję przekładu zaproponowała Pawlak w: Nina Pawlak, *Pomyśleć i powiedzieć w języku hausa*, w: Zofia Podobińska (red.), *Języki Afryki a kultura*, Agade, Warszawa 2004, s. 171.

karin màganà obejmuje więcej niż jeden rodzaj środków językowych o trwałej formie i niedosłownym znaczeniu. Z punktu widzenia języka polskiego są to zarówno przysłowia jak i aforyzmy, sentencje oraz maksymy⁷. Takie usystematyzowane rozróżnienie bliskich sobie, acz nie tożsamyh środków językowych nie istnieje bowiem w hausańskiej tradycji językoznawczej⁸.

Sam fakt istnienia rodzimej nazwy⁹ tego gatunku świadczy o zajmowaniu przez niego szczególnego miejsca w kulturze. Termin *karin màganà* koduje unikatowy sposób postrzegania takich form wypowiedzi przez użytkowników języka hausa, a jego interpretacja dostarcza informacji na temat tego, jak oni go rozumieją¹⁰. *Karin màganà* jest przede wszystkim powiedzeniem o niedosłownym (ukrytym) znaczeniu: być może termin nawiązuje do fałd ubrania, które ukrywają to, co się pod nim znajduje. Takie wyjaśnienie znajduje potwierdzenie w fakcie, że jako najważniejszą cechę przysłów, która wyróżnia je spośród innych form, Hausańczycy podają, iż wymagają one od słuchacza interpretacji¹¹ uwarunkowanej m.in. znajomością kontekstu kulturowego. To implikuje fakt, że przysłowia są wytworami konkretnej kultury. W każdym języku odnaleźć można przysłowia mówiące o wartościach cenionych w danej kulturze, ale nieznanymi lub nieuznawanymi w innych za równie ważne.

Celem niniejszego artykułu jest wyodrębnienie, na podstawie analizy leksyki przysłów, słów-kluczy kultury Hausa oraz omówienie ich treści kulturowych. Słowa klucze są zbiorem wyrazów o szczególnym znaczeniu dla rozumienia kultury Hausa i jako takie stanowią materiał do badań etnolingwistycznych nad wartościami kodowanymi w języku. Drugim celem jest zaprezentowanie ogólnej klasyfikacji tematycznej przysłów hausa opracowanej na podstawie wyrazów stanowiących oś ich treści i jednocześnie posiadających często status słów-kluczy kultury. Takie uszeregowanie materiału badawczego pozwala na analizowanie go z perspektywy etnolingwistycznej poprzez określenie środków leksykalnych stanowiących podstawę wyrażania znaczeń przysłów dotyczących danej tematyki. Klasyfikacja uwzględniająca kryterium słów kluczowych pozwala na efektywną, użyteczną

⁷ „Members of all societies recognize certain communicative routines which they view as distinct wholes, separate from other types of discourse, characterized by special rules of speech and nonverbal behaviour” (John J. Gumperz, *Introduction*, w: John J. Gumperz i Dell Hathaway Hymes (red.), *Directions in Sociolinguistics*, Holt, Rinehart & Winston, New York 1972, s. 17, za: Anna Wierzbicka, *A Semantic Metalanguage for a Crosscultural Comparison of Speech Acts and Speech Genres*, „Language in Society” 1985, t. 14, nr 4, s. 492).

⁸ W języku polskim wyraźne granice między maksymami, aforyzmami, sentencjami i przysłowiami ukształtowały się stosunkowo niedawno. Wcześniej wszystkie te formy określano mianem przysłów (K. Kłosińska, op. cit., s. 10). Z drugiej strony jednak taki podział jest charakterystyczny dla językoznawczej tradycji europejskiej. Hausańczycy operują jednym terminem – *karin màganà* zamiast kilku znanych w tradycji zachodniej, których różnice stanowią jedynie niuanse definicyjne. Istnieje jednak inny, rodzimy podział na gatunki oratury specyficzne dla kultury Hausa i nie mające odpowiedników w językach europejskich. Obok *karin màganà* wyróżniane są m.in., *kirārī*, *tākē*, *habaici*, *zàmbō* (Graham Furniss, *Poetry, Prose and Popular Culture in Hausa*, Edinburgh University Press, London 1996, s. 70).

⁹ Dla porównania polski termin „przysłowie” jest kalką, która oddaje łacińskie *proverbium*. Dawniej paremie w języku polskim nazywano też przypowieściami oraz z greckiego adigami (K. Kłosińska, op. cit., s. 10).

¹⁰ A. Wierzbicka, *A Semantic...*, op. cit., 1985, s. 492.

¹¹ C.G.B. Gidley, *Karin Magana and Amanci as Features of Hausa Sayings*, „African Language Studies” 1974, t. 15, s. 81–96, za: G. Furniss, op. cit., s. 70.

prezentację leksykograficzną porzekadeł, ułatwiającą ich wyszukiwanie i uwzględniającą tematykę, której dotyczą, a także stanowi jedno z narzędzi umożliwiających porównywanie przysłów hausa z paremiami innych języków oraz lokalizację ich przekładu.

W pierwszej części artykułu omówione zostały źródła na temat przysłów hausa. Obejmują one przede wszystkim leksykony, ale także artykuły poświęcone ich analizie. Następnie zademonstrowane zostało zastosowanie teorii słów-kluczy kultury do badania przysłów hausa oraz przedstawiono dziesięć najczęściej występujących w nich wyrazów, których kulturowy status potwierdzony jest w hausa nie tylko na materiale paremii, co pozwala uznać je za słowa-klucze kultury Hausa. Na ich podstawie wyróżniono cztery obszary tematyczne, które są przez nie reprezentowane. Słuszność uwzględnienia tych obszarów w ogólnej klasyfikacji tematycznej przysłów potwierdzono poprzez prezentację dziesięciu innych z najczęstszych wyrazów. Na podstawie drugiej grupy przykładów wyróżniono dodatkowe dwa obszary tematyczne. Ostatecznie zatem przysłowia hausa przypisać można do jednej z sześciu grup tematycznych.

ZASOBY PRZYSŁÓW HAUSA I BADANIA NAD ICH TREŚCIĄ KULTUROWĄ

Bogata reprezentacja przysłów hausa i powszechne stosowanie ich w codziennej komunikacji zostały odnotowane przez europejskich badaczy stosunkowo wcześniej (wraz z powstaniem pierwszych gramatyk i słowników w XIX w.). Jednakże pierwszą obszerną pracą poświęconą przysłowiom w języku hausa był zbiór Merricka¹², który zawiera ponad 400 utrwalonych fraz wraz z przekładem na język angielski. Od tego czasu powstały kolejne leksykony paremii, wśród nich przygotowane przez Whittinga¹³ i Kirk-Greene'a¹⁴. Prace powstałe w kręgu rodzimym często nie mają odnotowanych nazwisk tych, którzy zebrali tradycję ludową i są rozpoznawane tylko przez tytuł, np. *Karin magana*. „*Iya magana ma da ranarsa!*”, czyli: „Przysłowia. ‘Umiejętne wysławianie się przynosi szczęście!’”¹⁵, choć praktyka w tym zakresie się zmienia, jak pokazuje przykład publikacji autorstwa Yunusy¹⁶.

Ważnym źródłem wiedzy o przysłowia hausa są słowniki. Bargery¹⁷ w definicjach haseł podaje przykłady przysłów zawierających dany wyraz. W podobny sposób rozszerzoną interpretację haseł stosuje Abraham¹⁸. Obydwa leksykony stanowią niezastąpione źródło służące nie tylko odnajdywaniu znaczeń przysłów, ale też zawartych w nich symboli oraz metafor.

Przysłowia hausa pozostają w kręgu zainteresowań naukowych rodzimych badaczy, którzy koncentrują się na funkcjonowaniu tych form w charakterze nośników przekazu kulturowego, np. Bagaye¹⁹ zwrócił uwagę na tzw. funkcję odnośną powiedzeń (odwoły-

¹² George Merrick, *Hausa Proverbs*, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co, London 1905.

¹³ Charles E.J. Whitting, *Hausa and Fulani Proverbs*, Government Printer, Lagos 1940.

¹⁴ Anthony Hamilton Millard Kirk-Greene, *Hausa ba dabo ba ne* [„Hausa nie jest czarną magią”], OUP, Ibadan 1966.

¹⁵ *Karin magana*. „*Iya magana ma da ranarsa*, Northern Nigerian Publishing Company, Zaria 1950.

¹⁶ Yusufu Yunusa, *Hausa a dunkule na daya* [„Hausa w pigułce, tom pierwszy”], Government Printer, Kano 1977.

¹⁷ George Percy Bargery, *A Hausa-English Dictionary and English-Hausa Vocabulary*, Oxford University Press, London 1934.

¹⁸ Roy Clive Abraham, *Dictionary of the Hausa Language*, London Press University, London 1962.

¹⁹ Yakubu L. Ibrahim Bagaye, *Nazarin karin magana mai labari* [„Analiza przysłów z omówieniem”], Sokoto 1992, nieopublikowana praca licencjacka napisana na Uniwersytecie w Sokoto.

wanie się do konkretnej opowieści, wydarzenia znanego w kręgu kultury Hausa). Z kolei praca Usmana²⁰ zawiera omówienie znaczeń wybranych porzekadeł w języku hausa wraz z kontekstami ich użycia. Autor skupia się na pokazaniu, że w języku hausa istnieją różne powiedzenia stosowne do wyrażenia takiego samego komunikatu. Na uwagę zasługuje także artykuł Aminu²¹. Wyróżniono w nim czternaście aspektów życia (rzeczywistości), do których odnoszą się przysłowia hausa. Przedmiotem szczegółowych analiz są często postaci zwierząt. Przedstawiciele świata fauny reprezentują w paremiach hausa określone cechy ludzkiego charakteru, które podlegają wartościowaniu w edukacji młodszego pokolenia²².

Przysłowia są wytworem konkretnego języka i należą do dorobku kulturowego jego użytkowników, ale w badaniach nad przysłowiami stosuje się metodologie i podejścia badawcze umożliwiające ujęcie komparatystyczne. Porównywanie przysłów stanowiących dorobek różnych kultur jest w istocie porównywaniem wartości i norm kulturowych, a forma przysłów dowodzi z jednej strony ich uniwersalności, a z drugiej kulturowo uwarunkowanych sposobów ich przekazywania. Na przykład Saleh²³ skupia się na pokazaniu podobieństw i różnic między przysłowiami angielskimi i hausa w różnych aspektach przez omówienie ich znaczenia i kontekstów użycia.

SŁOWA-KLUCZE KULTURY JAKO NARZĘDZIE DO BADANIA PRZYSŁÓW

W badaniach etnolingwistycznych przysłowia zajmują ważne miejsce, przede wszystkim jako aprobowany społecznie i zobiektywizowany w ramach określonej kultury środek ekspresji, odwołujący się do typizacji elementów formy i treści²⁴. Stanowią doskonały materiał do badania językowego obrazu świata, rozumianego jako „zawarta w języku, różnie zwerbalizowana interpretacja rzeczywistości dająca się ująć w postaci zespołu sądów o świecie”²⁵:

Pojęcie językowego obrazu świata pozwala poprzez analizę danych językowych docierać do sposobów postrzegania i konceptualizacji świata przez człowieka, do psychospołecznych mechanizmów kategoryzacji zjawisk, a więc poznawać mentalność mówiących²⁶.

Symbolikę, odwołania oraz znaczenie kontekstu dla rozumienia przysłów omówił na materiale języka polskiego i angielskiego Grzegorz Szpila²⁷, wskazując jednocześnie na problemy napotymane przy wyróżnianiu najważniejszych elementów przysłów. Kinga

²⁰ Asabe Kabir Usman, *An Annotation of Selected Hausa Parallel Proverbs*, „Journal of Modern Education Review” 2014, t. 4, nr 11, s. 892–899.

²¹ Lawal Muhammad Aminu, *The Hausa Code of World – Life: A Paremiological Exposition*, referat wygłoszony na konferencji „African Studies Association of Australia and Pacific – African on a Global Stage”, 2003.

²² Sergio Baldi, *Proverbs as an Educational Factor in Hausa Society*, w: Gian Claudio Batic i Sergio Baldi (red.), *Selected Proceedings of the Symposium on West African Languages*, Università Degli Studi Di Napoli “L’Orientale” Dipartimento Asia, Africa e Mediterraneo, Napoli 2015, s. 249–265.

²³ Yusuf Sadau Saleh, *A Contrastive Analysis of English and Hausa Proverbs in Selected Texts*, Zaria 2014. Nieopublikowana praca magisterska napisana w Department of Art and Social Science Education Ahmadu Bello University pod kierunkiem R.J. Daury, Ph.D.

²⁴ Jerzy Bartmiński, *O języku folkloru*, Zakład Narodowy Ossolińskich, Wrocław 1973, s. 44.

²⁵ Jerzy Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1977, s. 12.

²⁶ Ibidem, s. 15.

²⁷ Grzegorz Szpila, *Przysłowie – semantyka tekstu jednozdaniowego*, „Język Polski” 1999, nr 5, s. 371–378.

Kuszak²⁸ natomiast przedstawiła pogląd, że człowiek posługując się językiem, wartościuje elementy rzeczywistości. Z drugiej strony zaś wartości są mu przedstawiane za pomocą języka. Przysłowia są tekstami, w których te wartości zostały zakodowane za pomocą obrazów zatopionych w kulturze danego narodu i funkcjonują w niej na różnych płaszczyznach komunikacji. Zgodnie ze stwierdzeniem Spiro (za Wierzbicką²⁹), „nie ma odpowiedniego sposobu przekazania systemu koncepcji jednej kultury koncepcjami innej”³⁰. Metodologia badań nad przysłowiami hausa, zastosowana w niniejszym artykule, czerpie z powyższych obserwacji, jednocześnie stojąc na stanowisku, że:

Uprzywilejowaną podstawą poznania obrazu świata jest słownictwo stanowiące klasyfikator społecznych doświadczeń i zawierające inwentarz pojęć relewantnych egzystencjalnie, społecznie i kulturowo³¹.

XIX i XX-wieczne badania nad „egzotycznymi”³² językami Nowego Świata dowiodły istnienia znaczących konceptualnych różnic i osobliwości zakodowanych w leksyce poszczególnych języków, które przeważają nad cechami uniwersalnymi³³. Leksykon języka (w przeciwieństwie do gramatyki) z jednej strony stosunkowo szybko reaguje na zmiany „społecznej rzeczywistości”. Z drugiej natomiast cechuje się pewną zachowawczością. Z tego powodu słownictwo stanowi źródło do interpretacji kulturowych, zwłaszcza w perspektywie porównawczej³⁴. Badanie języka w oparciu o słowa-klucze kultury, uwzględniające także kolokacje, nawyki komunikacyjne, formy adresatywne i znaczące semantycznie konstrukcje gramatyczne, dostarcza dowodów na różnice i podobieństwa między kulturami oraz ludźmi będącymi ich „nositelami i wytworami”³⁵. Ich zastosowanie w badaniach językowo-kulturowych przedstawiła Wierzbicka:

Aby opisać język potrzebujemy opisać, przede wszystkim, jego słownictwo (...) Do zadania opisanie kultury można podejść w różny sposób, lecz sugeruję, że pożytecznym i kształcącym sposobem zrobienia tego jest przyjęcie modelu językoznawczego i opisanie słów-kluczy danej społeczności (reprezentujących kluczowe koncepcje) [...]³⁶.

²⁸ Kinga Kuszak, *Przysłowie jako językowy nośnik wartości – perspektywa pedagogiczna*, „Studia Edukacyjne” 2013, nr 26, s. 39–62.

²⁹ Anna Wierzbicka, *A Conceptual Basis for Cultural Psychology*, „Ethos” 1993, t. 21, nr 2, s. 207.

³⁰ Melford E. Spiro, *Some Reflections on Cultural Determinism and Relativism with Special Reference to Emotion and Reason*, w: R.A. Shweder i R.A. LeVine (red.), *Culture Theory: Essays on Mind, Self, and Emotion*, Cambridge University Press, Cambridge 1984, s. 344–345.

³¹ J. Bartmiński, *Językowe...*, op. cit., s. 13.

³² „Egzotyczny” oznacza tutaj przede wszystkim „inny od europejskiego”. W tym sensie „egzotyczny” jest także język hausa.

³³ Cliff Goddard, *Semantic Theory and Semantic Universals*, w: Anna Wierzbicka i Cliff Goddard (red.), *Semantic and Lexical Universals: Theory and Empirical Findings*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia 1994, s. 14.

³⁴ Anna Wierzbicka, *Does Language Reflect Culture? Evidence from Australian English*, „Language in Society” 1986, t. 15, nr 3, s. 350.

³⁵ Anna Wierzbicka, *Russian Emotional Expression*, „Ethos” 1998, t. 26, nr 4, s. 457.

³⁶ Tłumaczenie dokonane przez autora. Anna Wierzbicka, *Japanese Cultural Scripts: Cultural Psychology and “Cultural Grammar”*, „Ethos” 1996, t. 24, nr 3, s. 527.

Najczęściej powtarzające się w przysłowiaach hausa wyrazy, których znaczenia stanowią podstawę skonwencjonalizowanej interpretacji rzeczywistości nazywane są słowami-kluczami kultury:

„Słowa-klucze” to słowa szczególnie ważne i wiele mówiące w danej kulturze. [...] Nie ma ustalonego zestawu takich słów w języku i nie ma “obiektywnej procedury wyboru” dla ich identyfikacji. Aby pokazać, że jakieś słowo jest szczególnie ważne w danej kulturze, należy przedstawić odpowiednią argumentację. [...] słowo (niezależnie od jego częstotliwości użycia) jest bardzo często używane w pewnym szczególnym znaczeniu [...] i to słowo jest w centrum wyrażenia frazeologicznego [...] proponowane słowo-klucz pojawia się często w przysłowiaach, powiedzeniach, popularnych piosenkach, tytułach książek itd.³⁷

Rozpoznanie słów-kluczy pozwala na uszeregowanie zbioru przysłów hausańskich według wyrazów, na których opiera się treść całego przysłowia, a przede wszystkim stwarza podstawy do rozwinięcia badań nad przysłowiaami hausa w ich aspekcie kulturowym i porównawczym. Badania takie odwołują się do powszechnego w pracach etnolingwistycznych założenia, że im częściej dane pojęcie (czyli reprezentujący je wyraz) występuje w tekstach języka, tym ważniejsze jest jego miejsce w językowym obrazie świata danej społeczności i tym bardziej jest on rozpoznawany jako element zawierający treści kulturowe. Zbiór wyrazów, które są fundamentem znaczeń wyrażanych w przysłowiaach, może być podstawą do porównań międzyjęzykowych i międzykulturowych (także obejmujących zagadnienia przekładu) oraz źródłem do badań nad konceptualizacją pojęć. Ponadto stanowi metodologiczną podstawę jednego z możliwych sposobów kompozycji leksykonu przysłów hausa.

SŁOWA-KLUCZE NAJCZĘŚCIEJ WYSTĘPUJĄCE W PRZYSŁOWIACH HAUSA

Jednym z kryteriów wyróżniania słów-kluczy kultury jest ich obecność w przysłowiaach³⁸. Zatem z założenia są to teksty, które je zawierają. Poniżej zamieszczono listę frekwencyjną dziesięciu najczęściej występujących wyrazów w grupie 1505 przysłów pochodzących ze zbioru *Hausa a dunkule na daya* [„Hausa w pigułce, tom pierwszy”]³⁹. Przyjmując go za materiał wystarczająco obszerny, aby pozwalał na obserwację ogólnych tendencji dotyczących potencjalnie całego zasobu przysłów języka hausa, zbadano przy jego wykorzystaniu frekwencję wyrazów w nich używanych. Nie stanowi on korpusu zrównoważonego w tym znaczeniu, że nie zawiera proporcjonalnej do częstości użycia próbki przysłów posługujących się danym sposobem obrazowania⁴⁰. Wspomniany leksykon, zgodnie z posiadaną wiedzą, nie został skomponowany według żadnej reguły. Zamieszczono w nim zarówno przysłowia używane często, jak i rzadkie. Można jednak przyjąć założenie, że skoro autor miał przede wszystkim na celu napisanie słownika służącego sprawdzaniu znaczeń przysłów, to z tego powodu nie pominął najpopularniejszych

³⁷ Anna Wierzbicka, *Understanding Cultures through Their Key Words*, Oxford University Press, New York – Oxford 1997, s. 15–16. Tłumaczenie z języka angielskiego dokonane przez autora.

³⁸ Ibidem, s. 14, 16, 83.

³⁹ Y. Yunusa, op. cit.

⁴⁰ W proponowanym w niniejszym artykule ujęciu kwestia frekwencji użycia przysłów nie jest brana pod uwagę. Badania takie wymagają odwołania się do obszernych, zrównoważonych korpusów. W przypadku języka hausa dostępne korpusy nie są jeszcze wystarczające, żeby dokonać wiarygodnej analizy statystycznej.

porzekadeł. Wykorzystany korpus przysłów nie odzwierciedla zatem frekwencji ich użycia. Zebrane na jego podstawie dane statystyczne nie mogą być uznane za rozstrzygające i ostateczne, ale stanowią pewne przybliżenie dające ogólny obraz częstości wystąpień poszczególnych wyrazów w przysłowiaach, co (za Wierzbicką⁴¹) może zostać uznane za wystarczająco sugestywny dowód ich statusu i pozwala na tej podstawie orzekać o kulturowej ważności wyrazów, które dodatkowo intuicyjnie uznawane są za znaczące kulturowo. Liczność niektórych wyrazów występujących w treści 1505 przysłów hausa (nawet jeśli stanowią one zbiór mniej lub bardziej przypadkowych, bo nie wyłonionych za pomocą z góry przyjętego klucza, elementów) nie może być uznana za przypadkową, a tym samym nie można odrzucić jej jako jednego z wyznaczników statusu słów-kluczy kultury. Po pierwsze, opracowana na jego podstawie lista wyrazów potwierdza intuicyjny wybór słów-kluczy, który także stanowi kryterium ich wyróżniania⁴². Po drugie, status niektórych z nich potwierdzony jest przez dane leksykograficzne i opisy na gruncie lingwistyki kulturowej.

Dziesięć najczęściej występujących wyrazów stanowi część dłuższej listy obejmującej 55 haseł wytypowanych, ze względu na wyższą frekwencję w przysłowiaach, jako potencjalne słowa-klucze. Znalazły się na niej imienne części mowy: rzeczowniki, przymiotniki, nazwy wykonawców czynności i posiadaczy określonych cech. Lista nie objęła czasowników. Niektóre z nich występowały często, lecz nie niosły znaczącej informacji językowo-kulturowej z perspektywy badań etnolingwistycznych, np. *yi* ‘robić’, *sā* ‘kłaść, sprawić’. Lista nie obejmuje też innych części mowy, takich jak partykuły, zaimki, spójniki, ponieważ nie posiadają one skonkretyzowanych korelacji pojęciowo-znaczeniowych i nie dają podstaw do wnioskowania o wartościach kulturowych⁴³.

Statystyka wyrazów hausa, opracowana na podstawie tekstów bez notacji tonalnej, była weryfikowana pod kątem form homonimicznych (różniących się jedynie strukturą tonalną, takich jak: *gārī* ‘miasto’ vs. *gārī* ‘mąka’).

Lp.	wyraz	znaczenie	liczba wystąpień
1.	ruwā	woda/deszcz	77
2.	Allāh	Bóg	70
3.	kārē	pies	68
4.	kūrā	hiena	50
5.	gidā	dom, domostwo	47
6.	rānā (ran)	słońce/dzień	45
7.	gārī	miasto	37
8.	màcè/mātā	kobieta/zona	35 ^a
9.	mùtùm	człowiek	35
10.	uwā	matka	33

^a Hasła, które wystąpiły dokładnie tyle samo razy, zajmują to samo miejsce pod względem frekwencji.

⁴¹ A. Wierzbicka, *Understanding...*, op. cit., 1997, s. 86.

⁴² Ibidem, s. 16.

⁴³ Wierzbicka w swojej teorii słów-kluczy kultury również przyjmuje takie założenie. Ibidem, s. 12.

Spojrzenie na materiał badawczy przez pryzmat słów-kluczy daje podstawy do analizy przysłów w ich kontekście kulturowym, uwzględniając sposoby konceptualizacji pojęć i kodowania znaczeń odnoszących się do wartości wyznawanych przez Hausańczyków. Wybrane wyrazy funkcjonują jako słowa-klucze kultury nie tylko w porzekadłach, ale także w innych sferach komunikacji językowej, m.in. w bajkach, w pozdrowieniach, są częścią frazeologizmów i form derywacyjnych języka. Ich kod kulturowy jest przedmiotem badań etnolingwistycznych i analiz tekstowych. Wysokie miejsce wyrazów na liście potwierdza ich kulturowy status. Biorąc pod uwagę opisane wcześniej ograniczenia dotyczące wiarygodności i dokładności wyników analizy statystycznej dokonanej na materiale niestanowiącym korpusu zrównoważonego, wnioski oparte są na obserwacji tego, które wyrazy ogólnie występują częściej niż inne. Konkretna pozycja wyrazu na liście, która uzależniona jest od precyzyjnie określonej liczby jego wystąpień, nie stanowiła wyłącznej podstawy do hierarchizowania ważności kodowanych przez nie pojęć. W dalszej części artykułu przedstawione zostaną treści kulturowe dziesięciu najczęściej używanych w przysłowiaach słów-kluczy. Potwierdzeniem wyodrębnionych znaczeń jest ich reprezentacja językowa, zanotowana nie tylko w przysłowiaach, ale także w innych tekstach kultury.

RUWĀ ‘WODA’

Najczęściej używanym wyrazem w przysłowiaach jest *ruwā*, który oznacza zarówno ‘wodę’, jak i ‘deszcz’. Można przypuszczać, że jest tak, ponieważ Hausańczycy żyją w suchym klimacie, gdzie zdobycie wody jest stosunkowo trudne. W świetle analiz dotyczących prototypu semantycznego *ruwā* można stwierdzić, że jego podstawowym desygnatem jest ‘deszcz’⁴⁴ – najczęstsze źródło wody na ubogich w akwenty terenach kraju Hausa. Woda jako składnik niezbędny do życia ma w hausa liczne konotacje kulturowe, głównie pozytywne, m.in. takie, które kojarzą się z grzecznością, gdy proponuje się wodę gościom, czy w pozdrowieniach, np. *yāyā ruwā/inā ruwā?* ‘jak deszcz [służy twoim uprawom]?’ (wymieniane podczas pory deszczowej), na które odpowiedzią jest *dā saukī* ‘jest lepiej’, *ruwā yā yi gyārā* ‘deszcz przyniósł (dosł. zrobił) poprawę [stanu moich upraw]’, *kwānākinsā nē* ‘czas na niego [tj. na deszcz]’ (dosł. ‘są jego dni’), *ruwā dā gōdiyā* ‘[należy być] wdzięcznym za deszcz’ (dosł. ‘deszcz z podziękowaniem’). Wyraz *ruwā* w związkach frazeologicznych i w określonych kontekstach zyskuje wiele nowych, nieoczywistych dla nierodzimego użytkownika znaczeń, takich jak m.in. ‘płyn’, np. *bā shi dā ruwā* ‘nie jest soczysty [np. owoc]’ (dosł. ‘on nie ma wody’); ‘sok’, np. *ruwan lēmō* ‘sok z owoców cytrusowych’ (dosł. ‘woda [z] cytrusa’); ‘kolor’, np. *farin ruwā* ‘jasny kolor’ (dosł. ‘biała woda’). Ponadto jest symbolem zachowań ludzkich, np. *ruwan idō* ‘niezdecydowanie’ (dosł. ‘woda oka’), a poprzez derywację znaczenia ‘krew’ – ludzkich cech, np. *ruwā biyu* ‘[ten, w którym płyną] dwie krwi’ (dosł. ‘dwie wody’) to określenie człowieka trochę szalonego lub mającego rodziców o różnym pochodzeniu. *Ruwā* znaczy także ‘esencja’ lub ‘istota [sprawy]’, np. *ruwan dādī* ‘sama/czysta przyjemność’ (dosł. ‘deszcz przyjemności’) oraz koduje czyjeś zainteresowanie daną sprawą, np. *bā ruwanā* ‘to nie moja sprawa’ (dosł. ‘nie ma mojej wody’⁴⁶); *inā ruwanā?* ‘czemu się wtrącasz?’

⁴⁴ Olga Frąckiewicz, *O „wodzie” w kulturze ludu Hausa*, „African Review. Przegląd Afrykanistyczny” 2012, t. IV, s. 19–23.

⁴⁵ W standardowej ortografii sufiksalne zaimki dzierżawcze zapisywane są łącznie.

⁴⁶ Temu wyrażeniu często towarzyszy gest umywania rąk, który występuje, gdy mowa o chęci pozbycia się czegoś lub odrzuceniu czegoś. Towarzyszy on też zdaniom przeczącym. Wydaje się,

(dosł. ‘gdzie jest twoja woda?’). Poza wymienionymi, *ruwā* ma też wiele innych znaczeń leksykalnych, np. ‘ostrze’: *ruwan wukā* ‘ostrze noża’ (dosł. ‘deszcz noża’). Warto odnotować, że *ruwā* (głównie poprzez derywację znaczenia ‘deszcz’) konceptualizuje zmienność i pozostawanie w ruchu, np.

bindigā m̀ai ruwā
strzelba PTCL.POSS woda⁴⁷
‘karabin maszynowy’

àgōgo b̀a shi d̀a ruwā
zegarek PTCL.NEG on z woda
‘zegarek jest nienakręcony’.

Te cechy prototypowe dały podstawę wyrażeniom związanym z pieniędzmi, np. *ruwan kud̄i* ‘gotówka’, ‘odsetki’ (dosł. ‘deszcz pieniędzy’).

W przysłowiach *ruwā* występuje przede wszystkim w znaczeniu podstawowym ‘woda’, a sens jaki wnosi nawiązuje do skojarzeń pozytywnych, np.

(1) *D̀a na g̀aba ak̀an ga zurfi-n ruwā*⁴⁸
PREP PTCL.GEN przód IMPERS.HAB widzieć głębokość-GEN woda
‘Z perspektywy przodków widać jak woda jest głęboka’

(2) *Àbas̀a b̀a t̀a yi hali-n ruwā ba,*
cebula PTCL.NEG 3SG.F.COMPL robić stan-GEN woda PTCL.NEG
d̀a t̀a yi hali-n ruwā d̀a
PTCL.CF 3SG.F.COMPL robić stan-GEN woda PTCL.CF
b̀a t̀a yi ỳaj̄i ba
PTCL.NEG 3SG.F.COMPL robić przyprawa PTCL.NEG
‘Cebula nie ma tych samych właściwości co woda; gdyby miała te same właściwości co woda, nie służyłaby za przyprawę⁴⁹’

(3) *In t̀a yi ruwā r̄j̄iỳa,*
jeśli 3SG.F.COMPL robić woda studnia
in b̀a t̀a yi ba masai
jeśli PTCL.NEG 3SG.F.COMPL robić PTCL.NEG kloaka
‘Jeśli ma [czystą] wodę to studnia – jeśli nie ma to szambo’.

że właśnie ten gest jest podstawą metonimiczną do interpretacji wyrażenia *ba ruwnā* – informacja uzyskana od dr Izabeli Will (Katedra Języków i Kultur Afryki UW).

⁴⁷ Przy sporządzaniu glos oparto się na zaleceniach zawartych w *Leipzig Glossing Rules*, pomijając informacje mniej istotne. Starano się używać skrótów powszechnie stosowanych w pracach językoznawczych.

⁴⁸ Wszystkie przykłady przysłów pochodzą z: Y. Yunusa, op. cit.

⁴⁹ *T̀a yi ỳaj̄i* dosł. ‘ona zrobiła przyprawę’ może być interpretowane także idiomatycznie jako ‘ona odeszła fukając, w złości’, co odnosi się do sytuacji, gdy żona opuszcza czasowo dom męża z powodu problemów w pożyciu małżeńskim (Paul Newman, *A Hausa-English Dictionary*, Yale University Press, Newhaven – London 2007, s. 223).

ALLÀH ‘BÓG’

Islam dotarł do kraju Hausa szlakami karawanowymi za sprawą kupców Wangara (Diula) ok. XIV w. i na zawsze odmienił zwyczaje oraz tradycje zamieszkującego go ludu⁵⁰. Jest jednym z elementów dystynktywnych przynależności do kultury Hausa i stanowi część poczucia tożsamości narodowej Hausańczyków⁵¹. Wysoka frekwencja leksemu *Allàh* ‘Bóg’ w przysłowiach wynika ze znaczenia religii w ich życiu, np.

- (4) *Gadō, kāya-n Allàh!*
tron własność-GEN Bóg
‘Tron jest własnością Boga!’

Wśród Hausańczyków szczególnie silne jest przekonanie o możliwościach sprawczych Boga, zaświadczone w przysłowiach, np.

- (5) *Allàh yā yi aure-n maràs kwabò!*
Bóg 3SG.M.COMPL robić małżeństwo-GEN brakujący kobo⁵²
‘To Bóg sprawił, że człowiek bez grosza się ożenił!’

- (6) *Allàh yā sà kòkò-n dumā*
Bóg 3SG.M.COMPL sprawić tykwa-GEN dynia
yā zama lūdàyī
3SG.M.COMPL stać się chochla
‘Bóg sprawił, że tykwa z dyni stała się chochlą’.

Bóg jawi się też m.in. jako opiekun człowieka, który przychodzi mu z pomocą, np.

- (7) *Gòbaṛā dàgà kògī, mājāni-ntà Allàh!*
pożar.F z (od) rzeka lekarstwo-3SG.F.POSS Bóg
‘Bóg jest ratunkiem od pożaru przychodzącego z rzeki’.

KĀRĒ ‘PIES’ I KŪRĀ ‘HIENA’

Bohaterami przysłów, podobnie jak bajek hauszańskich, są zwierzęta, którym przypisane są określone cechy ludzkie. Dwa wyrazy nazywające zwierzęta znalazły się w grupie dziecięciu najczęściej występujących w przysłowiach: *kārē* ‘pies’ oraz *kūrā* ‘hiena’. Świadczy to o szczególnie silnych konotacjach (wyobrażeniach) związanych z tymi zwierzętami w kręgu kultury Hausa.

Kārē (‘pies’) jest najczęściej występującym zwierzęciem w przysłowiach. Zapewne stało się tak z uwagi na fakt, że żyje w otoczeniu człowieka od niepamiętnych czasów. Zwłaszcza dawniej, ale także i dziś jest towarzyszem podczas polowania oraz strzeże zagrody przed złodziejami i dzikimi zwierzętami. Jednakże w kulturze Hausa kojarzony

⁵⁰ Rafał Karpiński, *Sudan centralny do końca XVI w.*, w: M. Tymowski (red.), *Historia Afryki do początku XIX wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996, s. 522.

⁵¹ Mahdi Adamu, *The Spread of the Hausa Culture in West Africa 1700–1900*, „Savanna” 1976, t. V, nr 1, s. 5.

⁵² Kobo to drobna moneta nigeryjska.

jest zwykle negatywnie. Ma to związek z przekonaniem panującym wśród wyznawców islamu. Niektóre szkoły prawa muzułmańskiego uważają psa i/lub jego ślinę za nieczystą (tzn. po kontakcie z nimi należy się umyć, oczyścić, aby móc przystąpić do rytuałów religijnych)⁵³. W przysłowiaach pies przedstawiany jest jako nierozłączny element otoczenia człowieka, który mu podlega, np.

- (8) *Kàre-nkà nē ya kāmā?*
pies-twój COP.M 3SG.M.PRET chwycić
'Czy to twój pies, ten który ucałował?'

a także istota wyjątkowo posłuszna i lojalna, ślepo wykonująca polecenia, np.

- (9) *Bā kārē akē dūbā-wā ba,*
PTCL.NEG pies IMPERS.REL_CONT patrzeć-VN PTCL.NEG
ùbangiji-n kàrē-n
pan-GEN pies-DEF
'To nie na psa patrz, tylko na jego pana'.

Ponieważ *kūrā* ('hiena') jest w kulturze Hausa symbolem szkodnika, już samo pojawienie się jej wyraża złe zamiary, np.

- (10) *Dà gani-n kūrā ka san*
jest widzenie-GEN hiena.F 2SG.M.PRET wiedzieć
zā -tà ci àkuyà
3SG.F.FUT jeść koza
'Gdy zobaczysz hienę, to wiesz, że zje kozę'.

Obecność hieny wywołuje niebezpieczną sytuację, dlatego występuje w przysłowiaach jako metafora zagrożenia, np.

- (11) *Gāba kūrā, bāya siyākī!*
z przodu hiena z tyłu hiena pręgowana
'Z przodu hiena, z tyłu hiena pręgowana⁵⁴!'

Hiena w przysłowiaach hausańskich jest postacią groteskową, która kieruje się instynktami, np.

- (12) *Kūrā bā tã sô-n àbi-n adō,*
hiena PTCL.NEG 3SG.F.CONT chcenie-GEN rzecz-GEN ozdoba
sai na kwàdāyī
tylko PTCL.GEN.M żądza
'Hiena nie pragnie ozdób, [wystarcza jej] to, co zaspokaja żądzę głodu'.

⁵³ S. Baldi, op. cit., s. 254–255.

⁵⁴ Jest to gatunek hieny.

Odczuwa niepokonany głód, który sprawia, że zjada wszystko, bez względu na to jak jest duże, np.

- (13) *Jàkī, túbāni-n⁵⁵ kūrā*
 osioł posiłek-GEN hiena
 ‘Osioł jest posiłkiem hieny’.

Ponadto uosabia ona złośliwość i negatywne aspekty ludzkiego charakteru.

Charakterystyczne dla przysłów hausańskich jest występowanie hieny i psa jako antagonistów, co z pewnością ma swoje źródło w obserwacji zachowań zwierząt, np.

- (14) *Dà kūrā dà kārē bā sã gamà mazàunī*
 i hiena i pies PTCL.NEG 3PL.CONT łączyć się mieszkaniec
 ‘Hiena i pies nie mogą żyć razem’⁵⁶.

GIDĀ ‘DOM’ I *GĀRĪ* ‘MIASTO’

Na liście znalazła się grupa pojęć związanych z szeroko pojętym rozwojem cywilizacyjnym, odnoszących się do życia codziennego, obserwacji otaczającego świata oraz zajęć, które wykonują ludzie. Są to terminy ogólne, funkcjonujące nie tylko wśród Hausańczyków, ale ich kod kulturowy zawiera się w ich treści.

„Wiele wskazuje na to, że [...] w hausa rzeczownik *gidā* należy do słownictwa najstarszego. Wskazuje na to m.in. istnienie alternatywnej formy *giji*”⁵⁷, np. *Ùbangiji* ‘pan, Bóg’ (dosł. ‘ojciec domu’). Ten fakt koresponduje z wysoką frekwencją tego leksemu w przysłowiaach. Analiza *gidā* wyrażającego pojęcie ‘dom’ dokonana przez Pawlak⁵⁸ wykazała liczne odrębności zarówno fizycznych cech hausańskiego domu jak i jego funkcji społecznych, na tle odpowiedników domu w innych językach. Wyraz ten często oznacza ‘ojczyznę, miejsce pochodzenia’, np.

- (15) *Kōwā ya ga na gidā,*
 ktokolwiek 3SG.M.PRET widzieć PTCL.GEN.M dom
ya bātā àhù
 3SG.M.PRET trwonić ahu⁵⁹
 ‘Każdy, kto zobaczy krajana, nie szczędzi grosza’

i służy do kodowania więzi z własną grupą, np.

- (16) *Kōwā ya bāñ gidā,*
 ktokolwiek.M 3SG.M.PRET opuścić dom
gidā yā bāñ shì
 dom 3SG.M.INDF_FUT opuścić 3SG.M.DO
 ‘Każdy, kto opuścił własny dom (ojczyznę/rodzinę), [musi się liczyć z tym], że dom wyrzeknie się jego’.

⁵⁵ *Túbānī* jest to rodzaj potrawy z mąki fasolowej.

⁵⁶ S. Baldi, op. cit., s. 257–258.

⁵⁷ Nina Pawlak, *Dom w opozycji do buszu i świata. Perspektywa kulturowa pojęcia ‘gida’ w języku hausa*, „Etnolingwistyka” 2010, t. 22, s. 130.

⁵⁸ Ibidem, s. 129–144.

⁵⁹ *Àhù* to dawne określenie drobnej monety.

Gidā jest pojęciem bardzo szerokim i pojemnym semantycznie. Posiada wiele różnych znaczeń w złożeniach nominalnych, m.in. ‘instytucja’, np. *gidan kuḍī* ‘bank’ (dosł. ‘dom pieniędzy’); ‘pojemnik’, np. *gidan āshānā* ‘pudełko zapalek’ (dosł. ‘dom zapalek’); ‘świat (doczesny)’, np. *gidan karyā* (dosł. ‘dom kłamstwa’ = *dūniyā* ‘świat (doczesny)’); ‘więzienie’, np. *gidan sarkā* (dosł. ‘dom łańcucha’ = *kūrkukū* ‘więzienie’)⁶⁰. Pojęcie *gidā* łączy się z bezpieczeństwem, przebywaniem w środku w odróżnieniu od *gārī* ‘miasto’, które dotyczy przebywania na zewnątrz, poza kręgiem przestrzeni prywatnej.

Wyraz *gārī*, dla którego zostało zidentyfikowanych blisko 60 odrębnych znaczeń⁶¹, w przysłowiach może odwoływać się do dowolnego z nich, np.

- (17) *Kōmai nīsa-n gārī,*
cokolwiek odległość-GEN miasto.M
dā wani à gāba-nsà
jest jakiś.M PREP.LOC przed-nim
‘Jak daleko nie byłby cel (= *gārī*), za nim jest kolejny’.

Rzeczownik ten funkcjonuje dziś głównie w znaczeniu ‘miasto’. Prototypowym znaczeniem tego pojęcia jest jednak ‘terytorium podległe danemu władcy’. Wskazuje na to określenie *māi gārī* ‘naczelnik wsi, sołtys’ (dosł. ‘ten, który zarządza wsią’⁶²). *Gārī* jest miejscem, w którym toczy się życie wypełnione dobrymi i złymi wydarzeniami. Konotuje ono znaczenie przestrzeni publicznej, ale ma także swój wymiar społeczny, np.

- (18) *Dà saukī, mutuwār̄ bākō à gārī*
z luz śmierć-GEN obcy w miasto
‘Śmierć obcego przechodzi w mieście bez echa’.

RĀNĀ ‘SŁOŃCE/DZIEŃ’

Obecność na liście wyrazu *rānā*, który funkcjonuje jako odpowiednik znaczenia ‘słońce’ i ‘dzień’ jest – podobnie jak w przypadku *ruwā* – umotywowana klimatem, w jakim żyje społeczność Hausa. Jest to strefa sawanny suchej, w której słońce operuje przez cały dzień, a ekstremalnie wysoka temperatura powietrza zmusza do określonych zachowań. Dlatego też słońce postrzegane jest przede wszystkim jako zjawisko uciążliwe, którego należy unikać i przed którym człowiek szuka schronienia. To, że znaczenie ‘słońce’ oraz ‘dzień’ są wyrażane przy pomocy tego samego wyrazu *rānā*, należy tłumaczyć faktem, iż dzień jest rozumiany jako czas, gdy słońce oświetla ziemię (jest jasno). Określanii dnia w znaczeniu ‘doba’ służy leksem *kwānā* etymologicznie związany z czasownikiem *kwāna* ‘spędzać noc’. *Rānā* ‘dzień’ natomiast, rozumiany jako okres aktywności ludzkiej, używany jest przy definiowaniu terminu i podawaniu daty (często występuje wtedy w formie skróconej genetywu *ran*), np.

- (19) *ra-n 23. gā watā-n Disambā*
dzień-GEN 23. PREP miesiąc-GEN grudzień
‘dzień 23. (miesiąca) grudnia’.

⁶⁰ N. Pawlak, *Dom...*, op. cit., 2010, s. 135.

⁶¹ David Dalby, *The Noun 'garii' in Hausa: A Semantic Study*, „Journal of African Languages” 1964, t. 3, s. 273–305.

⁶² N. Pawlak, *Dom...*, op. cit., 2010, s. 135–136.

Rānā tworzy także stałe związki frazeologiczne, np. *rānāṛ yàbō* ‘wspominanie dawnych, lepszych czasów’ (dosł. ‘dzień sławienia’), *rānāṛ kiyāmā* ‘koniec świata’ (dosł. ‘dzień Sądu Ostatecznego’). Semantyka pojęć ‘słońce’ i ‘dzień’ niesie ze sobą wiele konwencjonalnych wyobrażeń, które znajdują wyraz w przysłowiach takich jak, np.

- (20) *Dūtsè-n dà kè ruwa*
kamień-GEN który jest w_wodzie
bàì san anà rānā ba
3SG.M.COMPL.NEG wiedzieć IMPERS.CONT słońce PTCL.NEG
‘Kamień w wodzie nie wie, że świeci słońce’
- (21) *Gòbe mā rānā cè!*
jutro też dzień.F COP.F
‘Jutro też jest dzień!’

Uwā ‘MATKA’ I *màcè/mātā* ‘KOBIETA/ŻONA’

Na liście znalazły się rzeczowniki nazywające osoby z kręgu bliskiej rodziny: *uwā* ‘matka’ i *màcè/mātā* ‘kobieta, żona’. W języku hausa wyraz *màcè* ‘kobieta’ w złożeniach nominalnych ma postać *mātar* i jest homonimiczny z leksemem ‘żona’, co można odczytywać jako ‘kobieta [czyjaś]’. Charakterystyczne jest, że w przysłowiach *màcè* i *uwā* najczęściej występują właśnie jako część konstrukcji dopełniaczowej, tj. czyjaś żona lub matka, np.

- (22) *Mātar mùtùm, kabàři-nsà*
żona-GEN człowiek(mężczyzna) grób-jego
‘Żona mężczyzny jest jego grobem’
- (23) *Idàn máyyā tā mântā, uwar̄ yā*
jeśli wróżbitka 3SG.F.COMPL zapomnieć matka-GEN córka
bà tà mântā ba
PTCL.NEG 3SG.F.COMPL zapomnieć PTCL.NEG
‘Jeśli wróżbitka (o czymś) zapomni, matka dziewczyny nie zapomni’.

Pozycja kobiety w społeczeństwie w dużej mierze jest konsekwencją silnego oddziaływania islamu na kulturę Hausa. Jej rola stereotypowo powinna skupiać się na życiu rodzinnym i wykonywaniu codziennych obowiązków: dbaniu o dom, rodzeniu, wychowywaniu dzieci itp. Kobieta pełni zatem ściśle określone role. Specjalny status ma pierwsza żona w rodzinie poligynicznej *uwar̄gidā* ‘pani domu’ (dosł. ‘matka domu’), sprawująca pieczę nad pozostałymi, co znajduje odzwierciedlenie w przysłowiach, np.

- (24) *Uwar̄gidā, sàrautà-ř mātā*
pani_domu władza-GEN żony
‘Pierwsza żona jest panią pozostałych’.

Kobiety tradycyjnie miały ograniczony dostęp do sfery publicznej (*kullè*⁶³), obowiązuje je również społeczno-obyczajowa etykieta – *kunyà* (system określonych zachowań) – mających świadczyć o ich cnotliwości i zaletach jako potencjalnych żon. To wszystko

⁶³ Wyraz ten oznacza zakaz opuszczania domu przez kobiety w wieku rozrodczym. Jest to zwyczaj praktykowany dawniej w tradycyjnych rodzinach, dziś często zarzucony.

stawia kobietę hauszańską niżej w hierarchii społecznej od mężczyzny⁶⁴. Analiza konotacji kulturowych pojęcia ‘kobieta’ w języku hausa dokonana przez Pawlak⁶⁵ wskazuje, że status społeczny kobiety określa przede wszystkim jej rola matki i żony.

Stereotypowe wyobrażenie matki w kulturze Hausa zakłada jej aktywny udział w życiu rodzinnym oraz sprawowanie funkcji nadzorczo-organizacyjnych w domu⁶⁶. Przeznaczeniem każdej kobiety jest stać się matką (możliwe jak najszybciej), a jej rozwój i sukces zawodowy zwykle nie stanowi powodu do dumy dla rodziny i bliskich⁶⁷.

Wyraz *uwā*, etymologicznie związany z pojęciem *iyālì* ‘rodzina’, można uznać za podstawowe słowo służące wyrażaniu konceptu matki, tzn. matki w sensie biologicznym, ale także prawnym, symbolicznym, zwyczajowym i społecznym, np. *uwař rānā* ‘niania’ (dosł. ‘matka dnia’)⁶⁸. W złożeniach nominalnych *uwā* jako pierwszy człon frazy zyskuje nowe znaczenia, niemniej jednak wciąż widoczne są referencje do konceptu matki: ‘najważniejsza część/element’, np. *uwař makēra* ‘kowadło’ (dosł. ‘matka kuźni’), a także ‘prawdziwy, istotny’, np. *uwař mātā* ‘zamężna kobieta’ tj. ‘kobieta w pełni znaczenia tego słowa’ (dosł. ‘matka kobiet’). *Uwā* buduje także złożenia nazywające role społeczne pełnione przez kobiety, np. *uwař dākì* ‘kobieta sprawująca nadzór nad służbą domową’ (dosł. ‘matka izby’)⁶⁹, np.

- (25) *À rashi-n uwā, akàn yi uwa-ř dākì*
 PREP brak-GEN matka IMPERS.HAB robić matka-GEN izba
 ‘Gdy nie ma matki, obiera się nadzorczynię’.

Uwā jako drugi człon złożenia nominalnego służy wyrażaniu niektórych relacji pokrewieństwa, np. *dān uwā* (dosł. ‘syn matki’) znaczy ‘brat’. Jest to zleksykalizowana fraza, która stanowi podstawowy środek językowy nazywający to pojęcie, co zaświadczone jest w przysłowiaach, np.

- (26) *Idan kā ga gēmù-n da-n uwa-nkà*
 jeśli 2SG.M.COMPL widzieć broda-GEN syn-GEN matka-twoja
yā kāmà wutā, shāfā wà nkà ruwā
 3SG.M.COMPL chwytać ogień nacierać.IMP PTCL.IO twoja woda
 ‘Jeśli widzisz, że broda twojego brata się pali, oblej swoją brodę wodą’.

MÛTÛM ‘CZŁOWIEK/MĘŻCZYZNA’

Kulturę Hausa określić można jako patriarchalną, w której mężczyzna zajmuje nadrzędną rolę wobec kobiety. Mężczyzna hauszański pozbawiony jest większości ograniczeń kulturowo-społecznych jakie obowiązują Hausanki. Może dość swobodnie kształcić się,

⁶⁴ Nina Pawlak, ‘Woman’ and ‘Man’ in Hausa Language and Culture, w: Nina Pawlak, Izabela Will, Ewa Siwierska (red.), *Hausa and Chadic Studies in Honour of Professor Stanisław Pilaszewicz*, Elipsa, Warszawa 2014, s. 178.

⁶⁵ Ibidem, s. 172–187.

⁶⁶ Nina Pawlak, *Kognitywny obraz ‘matki’ i ‘ojca’ w języku i kulturze Hausa*, w: J.J. Pawlik i M. Szupejko (red.), *Afryka na progu XXI wieku. Kultura i społeczeństwo*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2009, s. 237–247.

⁶⁷ N. Pawlak, ‘Woman’ and ‘Man’..., op. cit., 2014, s. 181, 185.

⁶⁸ N. Pawlak, *Kognitywny obraz ‘matki’...*, op. cit., 2009, s. 238–240.

⁶⁹ N. Pawlak, ‘Woman’ and ‘Man’..., op. cit., 2014, s. 180–181.

rozwijać, podróżować i pracować. Przede wszystkim jednak to do niego należy utrzymanie rodziny. Pozycja mężczyzny w społeczeństwie Hausa wykreowana została także przez islam. Jego ideał wyrażony jest w zdaniu: *mùtùm nē jāřūmī, mài jūriyā, mài tūnānī ādālī* ‘mężczyzna jest odważny, hardy, a jego działania cechuje sprawiedliwość i szczerłość intencji’⁷⁰.

Rzeczownik *mùtùm* ‘człowiek, osoba, istota ludzka’, w niektórych kontekstach także wyrażający znaczenie ‘mężczyzna’, pojawia się w paremiach odnoszących się do losu istoty ludzkiej, np.

- (27) *Ābī-n dà mùtùm yā shūkā,*
 rzecz.M-DEF która człowiek 3SG.M.COMPL siać
shī zāi girbā
 PRO.3SG.M 3SG.M.FUT żąć
 ‘Co człowiek posieje, to i żąć będzie’.

Przysłowia wyrażają zwykle przekonania uwarunkowane islamem. Mimo że jest zaświadczona, stosunkowo rzadko używana forma żeńska wyrazu *mùtùm* brzmiąca: *mùtūniyā* ‘człowiek-kobieta’, tam gdzie występuje kontekst religijny, język hausa operuje przeważnie formami rodzaju męskiego dla wyrażenia znaczeń ogólnych, odnoszących się zarówno do kobiet jak i mężczyzn⁷¹, np.

- (28) *Īdan Allāh yā yi wā mùtùm mařāba,*
 jeśli Bóg 3SG.COMPL robić dla człowiek pozdrowienie
Ānnabī sai yā bā shī masaukī
 prorok PTCL 3SG.SBJV dawać 3SG.M.DO miejsce odpoczynku
 ‘Jeśli Bóg kogoś (dosł. człowieka) pozdrawia, Prorok (Mahomet) powinien dać mu schronienie’.

SŁOWA-KLUCZE JAKO REPREZENTACJA OBSZARÓW TEMATYCZNYCH

Przysłowia zawierające co najmniej jeden z dziesięciu najczęściej występujących leksemów stanowią znaczną część (30%) wszystkich badanych przysłów (1505). Jeśli uznamy liczbę wystąpień za znaczącą dla wnioskowania o kulturowej wartości odpowiadających im pojęć, to na podstawie zakresu tematycznego słów-kluczy kultury Hausa można ustalić obszary, które są najlepiej reprezentowane i stanowią podstawę odniesień semantycznych w wyrażaniu znaczenia przysłów.

Dziesięć pierwszych wyrazów z listy frekwencyjnej pokazuje, że przysłowia hausańskie najczęściej odwołują się do otaczającego świata, do rzeczywistości, którą tworzy środowisko przyrodnicze i geograficzne. Świadczy o tym występowanie haseł: *ruwā* ‘woda’, *kārē* ‘pies’, *rānā* ‘dzień’, *kūrā* ‘hiena’. Kolejnym najczęściej występującym w przysłowiach pojęciem jest *Allāh* ‘Bóg’. Przysłowia zawierające odniesienia do religii muzułmańskiej świadczą o głębokim zakorzenieniu jej moralnych wartości w kulturze Hausa.

W pierwszej dziesiątce najczęściej występujących wyrazów znalazły się ponadto *màcè/mātā* ‘kobieta/żona’, *mùtùm* ‘człowiek, ktoś, śmiertelnik, mężczyzna’, *uwā* ‘matka’. Kodu-

⁷⁰ Ibidem, s. 178.

⁷¹ Ibidem, s. 176.

ją one pojęcia najbardziej podstawowe w każdym języku, odwołujące się do stosunków społecznych w obrębie rodziny i relacji międzyludzkich.

W świetle tych ustaleń można przyjąć, że znaczenia przysłów konstruowane są w granicach pewnych obszarów tematycznych, charakterystycznych dla kręgu kulturowego, w jakim język funkcjonuje. Pojęcie obszaru tematycznego funkcjonuje w oznaczaniu korpusów tekstowych i baz danych, co pozwala na przeszukiwanie ich w ujęciu tematycznym⁷². Na potrzebę wyodrębnienia takich obszarów, które w pracach porównawczych są rozpoznane jako pole do zaznaczania odmienności kulturowych, wskazują też doświadczenia przekładu Biblii na różne języki świata⁷³.

Uwzględniając dziesięć wyróżnionych słów kluczowych w przysłowiaach hausa i ich reprezentację semantyczną, wyodrębnione zostały następujące grupy tematyczne: a) warunki geograficzno-przyrodnicze, b) religia, c) organizacja społeczna, d) uwarunkowania cywilizacyjne.

Lista pierwszych dziesięciu słów-kluczy pokazuje, że reprezentacja podstawowych obszarów tematycznych (a-d) jest w nich zachowana. Niektóre leksemy (*gidā*, *uwā*, *Allāh*, *gārī*) mają w literaturze potwierdzenie statusu terminów ważnych dla zrozumienia kultury Hausa, dla pozostałych można wskazać potrzebę pogłębionych badań etnolingwistycznych i kognitywnych odniesień do ich wyników. Zamieszczona poniżej analiza dodatkowych dziesięciu innych słów kluczowych odwołuje się do zakreślonych już obszarów tematycznych i przedstawia wybrane wyrazy z uzasadnieniem ich kulturowego wartościowania. Stanowią one potwierdzenie funkcjonowania przysłów w granicach wyróżnionych obszarów tematycznych i uzupełniają ich reprezentację. Kulturowy kontekst w ramach obszaru c. (organizacja społeczna) obok wcześniej wymienionych przykładów odnoszących się do ‘domu’ i relacji rodzinnych zawiera się w treści wyrazów *sarkī* ‘władca’ i *aurē* ‘małżeństwo’. Cechy wyeksponowane poprzez tradycyjne zajęcia wrażają *kāyā* ‘towar(y)’ i *bārāwò* ‘złodziej’. Natomiast zapożyczony z arabskiego wyraz *dūniyā* ‘świat’ (podobnie jak *mūtūm* ‘człowiek’) służy wyrażaniu pojęć ogólnych, mających odniesienie do egzystencji człowieka (czy szerzej: ludzkości).

Analiza dziesięciu „uzupełniających” wyrazów kluczowych wskazała na potrzebę dodania jeszcze dwóch obszarów tematycznych: a) zwyczaje (w tym kulinarne), wierzenia, b) uczucia, cechy i stany emocjonalne.

Przykłady rodzimej kuchni zawarte są w nazwach potraw (*tuwō* i *miyā*). Odrębną grupę, odnoszącą się do wyrażania pozytywnych stanów emocjonalnych, reprezentuje *dādī* ‘przyjemność’, natomiast negatywne wartościowanie wnoszą *banzā* ‘bezużyteczność’ i *mahàukàcī* ‘szaleniectwo’.

SARKĪ ‘WŁADCA’

Wyraz *sarkī* ‘(tradycyjny) władca’ jest słowem-kluczem kultury mającym liczne odniesienia historyczne. Odpowiedniki z innych języków (‘król’, ‘emir’) są tylko przybliżonym ekwiwalentem znaczenia, które zawiera zespół skojarzeń dotyczących funkcjonowania

⁷² Por. Koseska-Toszewa et al., *Representing Semantics in Digital Lexicography. Innovative Solutions for Lexical Entry Content in Slavic Lexicography*, „Proceedings”, Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw 2009, MONDILEX Fourth Open Workshop. Warszawa, Poland, 29 June – 1 July, 2009. Obszary tematyczne funkcjonują też w różnych systemach dokumentacji słownictwa języków afrykańskich, np. *Field Works*, *Language Explorer* (FLEx).

⁷³ Ernst-August Gutt, *Dystans kulturowy a przekład*, Universitas, Kraków 2005.

władcy tradycyjnego w kulturze Hausa. Posiada on swój dwór (*fā̀dà*) o strukturze hierarchicznej, składający się z dworzan (*fā̀dā̀wā̀*, l. poj. *bā̀fā̀dḕ*), np.

- (29) *Bā̀ sarkī̀ akḕ gudū̀ ba,*
 PTCL.NEG władca IMPERS.REL_CONT uciekanie PTCL.NEG
bā̀fā̀dḕ!
 dworzanin.VOC
 ‘To nie przed władcą się ucieka, dworzanie!’

Komponentem pojęcia *sarkī̀* są także tytuły odpowiadające różnym urządzeniom na dworze władcy, m.in. *gā̀lā̀dīmā̀* ‘najważniejszy doradca władcy’, np.

- (30) *Idō-n dà ya ga sarkī̀,*
 oko-DEF które 3SG.M.PRET widzieć władca
bā̀ yā̀ tsṑro-n gā̀lā̀dīmā̀
 PTCL.NEG 3SG.M.CONT strach-GEN galadima
 ‘Okno, które widziało władcę, nie boi się *galadimy*’.

W złożeniach nominalnych wyraz *sarkī̀* występujący jako pierwszy człon modyfikuje swoje prototypowe znaczenie i staje się odpowiednikiem pojęć ‘lider’, ‘zarządca’, ‘najważniejszy’, np. *sarkin yā̀kī̀* ‘marszałek, główny dowódca’ (tradycyjny tytuł dworski, dosł. ‘władca wojny’). *Sarkin fā̀wā̀* ‘naczelnik rzeźników’ (dosł. ‘król rzeźnictwa’) to urzędnik nadzorujący ubój i jakość mięsa na targowisku; tytuł zaświadczony w przysłowiu:

- (31) *Dà gani-n sarki-n fā̀wā̀*
 jest widzenie-GEN władca-GEN rzeźnictwo
sai miyā̀ tà yi zā̀kī̀?
 PTCL sos.F 3SG.F.SBJV robić słodycz
 ‘[Czyżby] na [sam] widok naczelnika rzeźników sos mięsny nabierał smaku?’

Poza tym *sarkī̀*, który tradycyjnie posiadał władzę absolutną stał się określeniem przysługującym Bogu, np.

- (32) *Bā̀bù sarkī̀, sai Allā̀h!*
 nie_ma władca oprócz Bóg
 ‘Nie ma władcy oprócz Boga!’

AURĒ ‘MAŁŻEŃSTWO’

Małżeństwo odnosi się do ważnego etapu życia człowieka, z którym w każdej kulturze wiążą się określone rytuały i zwyczaje. Wśród muzułmańskich Hausańczyków jest ono kontraktem zawierającym nie tyle przez samych zainteresowanych, co przez ich rodziny. Tradycyjnie uważa się, że kobiety powinny wyjść za mąż w młodym wieku. Hausańskie przekonania na temat małżeństwa zawarte są w przysłowiach, np.

- (33) *Aurē yā̀kī̀-n 'yammātā*
 małżeństwo wojna-GEN dziewczęta
 ‘Małżeństwo jest bojem dziewcząt’.

Natomiast posiadanie żony (lub żon) i dzieci przez mężczyzn wyznacza ich status, decyduje o prestiżu i tylko w ten sposób mogą stać się pełnowartościowymi członkami społeczeństwa. Zawieranie małżeństwa, które stanowi nakaz religijny, postrzegane jest wyłącznie pozytywnie. Uwidocznione zostało to w powiedzeniu:

- (34) *Dūniyà bā tā aure-n rāḡō*
 świat PTCL.NEG 3SG.F.CONT małżeństwo-GEN baran
 ‘Świat nie żeni się z baranem’ (znaczenie idiomatyczne: ‘Los nie sprzyja baranowi’).

KĀYĀ ‘TOWAR(Y)’

Wyraz *kāyā* jest wieloznaczny, a rozumienie wyrażanych przez niego treści uwarunkowane jest kontekstem, w którym został użyty. Odwołując się do najogólniejszego z kodowanych przez niego znaczeń – ‘ładunek’ – podobnie jak w przypadku innych słów-kluczy, *kāyā* służy nazywaniu skonkretyzowanych pojęć, przyjmując rolę pierwszego członu złożeń nominalnych, np. *kāyan cikī* ‘organy wewnętrzne jamy brzusznej’ (dosł. ‘ładunek brzucha’). ‘Ładunek’ wiąże się z czynnością noszenia, o czym świadczy derywowane od niego znaczenie ‘ubranie’ – *kāyan jikī* (dosł. ‘ładunek ciała’) – zwykle w tym sensie używany jest tylko pierwszy człon złożeń: *kāyā*, np.

- (35) *kadà yà sányā wà kāya-nsà tūrārē*
 niech_nie 3SG.M.SBJV zakładać PTCL.IO ubranie-jego perfumy
 ‘Niech nie rozpyła perfum na swoje ubranie’.

Poza tym wyraz ten może oznaczać ‘dobra, produkty’, np. *kāyan lāmbū* ‘warzywa’ (dosł. ‘produkty [z] ogrodu’), a także ‘sprzęt’, np. *kāyan aikī* ‘narzędzie [służące do] pracy’.

W przysłowiaach *kāyā* przede wszystkim jednak wyraża znaczenie ‘towary, czyjaś własność’, np.

- (36) *Īnā àkuyà zā -ta dà kāya-n taikī?*
 gdzie koza iść_do.3SG.F z towar-GEN skórzane_juki
 ‘Gdzie idzie koza z towarami w skórzanych jukach?’

- (37) *Nā iyà gudū à kāsūwā,*
 1SG.COMPL móc ucieczka PREP.LOC rynek
bā nā kashè kāya-n arkōmī
 PTCL.NEG 1SG.CONT robić_dużo towary-GEN sprzedaż_na wagę
 ‘Mogę pospieszać na rynek, a nie mam wielu towarów sprzedawanych na wagę’.

Przypuszczalnie już od XIV w. karawanowy handel transsaharyjski docierał do kraju Hausa. Odniesienia do warunków prowadzenia handlu (w tym zwłaszcza czyhających na kupców zagrożeń) znajdujemy w przysłowiaach, np.

- (38) *In Allāh yā sō, sai kāya-n falkē⁷⁴*
 jeśli Bóg 3SG.M.COMPL chcieć nawet towar-GEN kupiec

⁷⁴ Jest to nazwa kupca zajmującego się handlem dalekosiężnym, a w dawnych czasach karawanowym (*fataucī*).

yà tsinkè à gindin kabà
 3SG.M.SBJV rozsypać_się PREP.LOC u_stóp palma
 ‘Jeśli Bóg zechce, towary kupca rozsypią się pod palmą’.

Fakt, że wyraz *kāyā* oznaczający ‘towar(y)’ znalazł się wśród najczęściej występujących w przysłowiach słów, można uznać za przejaw szczególnego statusu, jaki zajmuje handel⁷⁵ w kulturze Hausa. Aktywność handlowa Hausańczyków jest podstawą ich stereotypu kulturowego. Także językowe świadectwa tradycji handlowych, takie jak m.in. przysłowia, pozwalają mówić o kulturze Hausa jako o kulturze kupieckiej. Handel, który przez wieki był podstawą tradycyjnej gospodarki Hausa, miał wpływ na relacje międzyludzkie oraz system wartości. Z tych właśnie przyczyn należy go zaliczyć do istotnych elementów językowo-kulturowego obrazu tej społeczności⁷⁶.

BĀRĀWŌ ‘ZŁODZIEJ’

Termin *bārāwō* ‘złodziej’ jest w sposób szczególny poddany stereotypizacji w kulturze Hausa. Wynika to z faktu, że jedno z głównych rzemiosł Hausańczyków, jak już wspomniano, stanowi handel. On zaś z kolei zaowocował szczególną wrażliwością społeczeństwa w kwestii uczciwości prowadzenia interesów – jakiegokolwiek oszustwa są niedopuszczalne (choć podczas targowania się akceptowane są niekiedy wybiegi z nim graniczące). Utrwalił się obraz złodzieja jako przestępcy, który odbiera innym możliwość zarobku (kradnąc ich towary) i z tego powodu nie zasługuje na litość ani sprawiedliwe traktowanie, np.

(39) *Bàn dāmu ba,*
 1SG.COMPL.NEG być_zmartwionym PTCL.NEG
an yi wà bārāwō sātā
 IMPERS.COMPL robić PREP.DAT złodziej kradzież
 ‘Nie zmartwiło mnie, że okradziono złodzieja’.

W bajkach i przysłowiach złodziej symbolizuje najpoważniejsze zagrożenie, jakie towarzyszy handlarzom podczas długich wypraw oraz na targowisku, czyli zagrożenie rabunkiem. Jest symbolem negatywnych cech człowieka, uosobieniem bezczelnego krętacza, np.

(40) *Bàn sà à ka ba,*
 1SG.COMPL.NEG kłaść PREP.LOC głowa-ACC PTCL.NEG
in ji bārāwō-n tǎgiyà
 1SG.SBJV słyszeć złodziej-GEN czapka
 ‘Nie ja włożyłem [ją] na głowę – powiedział złodziej czapki’.

⁷⁵ Więcej na temat handlu w kulturze Hausa oraz jego manifestacji w języku w: Patryk Zajac, *Handel w języku i kulturze Hausa*, Warszawa 2015, praca licencjacka napisana w Katedrze Języków i Kultur Afryki WO UW pod kierunkiem prof. Niny Pawlak.

⁷⁶ Ibidem, s. 6.

DŪNIYÀ ‘ŚWIAT [DOCZESNY]’

Wyraz *dūniyà* ‘świat’ ma swój wymiar geograficzny, ale w języku hausa wyraża on często znaczenia abstrakcyjne. Funkcjonuje raczej jako termin filozoficzny wywodzący się z myśli muzułmańskiej, pod wpływem której pozostaje język i kultura Hausa. Sam wyraz bowiem został zapożyczony z arabskiego *duniyā* ‘świat’. Wraz z nim przyjęto nowe pojęcia dotyczące wyobrażenia o funkcjonowaniu świata. W języku hausa występuje opozycja dom(owe) – świat(owe): (*na*) *gidā* – (*na*) *dūniyà*, która przeciwstawia to, co bliskie, znane, temu, co odległe i nieznanie⁷⁷, np. *yā shìgā dūniyà* (dosł. ‘on wszedł w świat’) oznacza ‘wyruszył w świat/w nieznanie/w obce strony’. *Dūniyà* często wyraża znaczenie ‘świat doczesny’, które ma konotacje negatywne – jest on miejscem niesprawiedliwości, w kontraście do *Lāhiřà* ‘świat przyszły’, np.

- (41) *In dūniyà dà gaskiyā, à yi wà mazarī*
jeśli świat z prawda IMPERS.SBJV robić dla trzęsący_się
rīgā dà wāndō
koszula i spodnie
‘Jeśli świat byłby sprawiedliwy, trzęsącemu się [z zimna] uszyto by koszulę i spodnie’
- (42) *Dūniyà bà àljannā ba cè!*
świat.F PTCL.NEG raj PTCL.NEG COP.F
‘Świat [doczesny] nie jest rajem!’

TUWŌ ‘PURÉE’ I *MIYÀ* ‘SOS’

Odrębną grupę słów-kluczy stanowią określenia tradycyjnych potraw i ich składników. W kulturze Hausa jedzenie, jako dar od Boga, otoczone jest szacunkiem, np.

- (43) *Ci dà shā na Allāh nē*
jedzenie i picie PTCL.GEN.M Bóg COP.PL
‘Jedzenie i picie są [darem] Boga’

W przysłowiaach pojawia się *tuwō*. Jest to rodzima nazwa purée z dowolnego zboża lub roślin bulwiastych, takich jak jam (*dōyà*), np.

- (44) *Tuwo-n kwàlamā yā fi dādī*
tuwō-GEN pożądanie 3SG.COMPL przewyższać przyjemność
‘[Zjedzenie] smacznego *tuwō* jest lepsze od [każdej innej] przyjemności’.

Dopełnieniem potrawy jest *miyà* ‘sos mięsno-warzywny’:

- (45) *Tuwo-n girmā, miyà-řsà nāmà*
tuwō-GEN rośnięcie miyà-jego mięso
‘*Miyà* do pożywnego *tuwō* zawiera mięso’.

⁷⁷ N. Pawlak, *Dom...*, op. cit., 2010, s. 136.

Zestaw *tuwō* i *miyà* jest najważniejszym posiłkiem dnia, jako potrawa tradycyjna jest spożywany z zachowaniem określonych rytuałów. Dla Hausańczyków ważne jest wspólne jedzenie, przede wszystkim wraz z rodziną i bliskimi. Kulturowe treści tych zwyczajów przywoływane są w przysłowiaach, np.

- (46) *Kōwā ya ci tuwō dā shì,*
 ktokolwiek 3SG.M.PRET jeść *tuwō* z on
miyà yá shā
miyà 3SG.M.INDEF_FUT pić
 ‘Każdy kto jadł z nim *tuwō*, będzie siorbał też sos *miyà*’
 (znaczenie: ‘Każdy kto miał z nim coś wspólnego, będzie miał kłopoty’)⁷⁸.

DĀDĪ ‘RADOŚĆ’

Terminy odnoszące się do emocji oraz pojęć wartościujących w hausa nie były dotychczas przedmiotem pogłębionych analiz. Ich treść kulturowa ujawnia się natomiast w parach o przeciwnych konotacjach. Wśród rozpoznanych słów-kluczy termin odnoszący się do uczuć pozytywnych *dāđī* ‘radość’ jest często zestawiany z terminami przywołującymi skojarzenia negatywne: *wìyā* ‘trud’, *wàhalà* ‘kłopot’, w celu ukazania ich wzajemnej relacji. *Dāđī* ‘radość’ (także jako jeden z leksykalnych ekwiwalentów pojęcia ‘szczęście’) jest określeniem beztrudności, braku kłopotów, ale także stanu beczynności, braku zaangażowania w działania wymagające wysiłku fizycznego. Ilustrację stanowią następujące przysłowia:

- (47) *Bāyan wìyā sai dāđī!*
 po trud tylko przyjemność
 ‘Po trudach [już] tylko przyjemność!’
- (48) *Wìyā kasanki-n dāđī cè*
 trud.F onuca-GEN przyjemność COP.F
 ‘Trud jest onucą przyjemności’.
- (49) *Gwàřgwadon wàhalà, gwàřgwadon ji-n dāđī*
 współmierny_do kłopoty współmierny_do czucie-GEN przyjemność
 ‘Jaki kłopot, taka przyjemność [gdy już przeminie]’

BANZĀ ‘BEZUŻYTECZNOŚĆ’ I *MŪĠŪ* ‘ZŁY’

Podobnie wartościujące (w sensie negatywnym) jest określenie *banzā* ‘bezużyteczność, bezsensowność’. Fraza *banzā tā kōri wōfī* dosł. ‘bezużyteczność pogania bezcelowość’ jest metaforycznym określeniem totalnej głupoty. Rzeczownik *banzā* występuje w złożeniach nominalnych o charakterze utrwalonych fraz, które często są używane w wołaczach. Określają one ludzki charakter i nacechowane emocjonalnie zachowania, np. *yāròn banzā!* ‘(co za) bezużyteczny chłopak!’, *aikìn banzā!* ‘(co za) bezsensowne postępowanie!’ Frazy te odnajdujemy także w przysłowiaach, np.

⁷⁸ Paulina Krysiak, *Tradycyjna kuchnia hausańska*, Warszawa 2017, praca licencjacka napisana w Katedrze Języków i Kultur Afryki WO UW pod kierunkiem prof. Niny Pawlak, s. 32.

- (50) *Aiki-n banzā, kibà à kùnnē*
 praca-GEN bezużyteczność otyłość PREP ucho
 ‘Cóż to za korzyść – przytyć w uszach’
- (51) *Aiki-n banzā, jèfa àgwàgwā à ruwā*
 praca-GEN bezużyteczność rzucać.IMP kaczka PREP.LOC woda
 ‘Bezsensowne działanie – wrzucić kaczkę do wody’.

Mūgù (l. mn. *miyàgū*) ‘zły’ jest wyrazem mającym status przymiotnika, ale występującym także w charakterze członu nominalnego, który, podobnie jak *mùgùntā* ‘zło’, określa cechy negatywne, np. *miyàgun kwāyōyī* ‘narkotyki’ (dosł. ‘złe tabletki’). Przysłowia zawierają wiele odniesień wartościujących, np.

- (52) *In zā -kà hakà rāmi-n mùgùntā,*
 jeśli 2SG.M.FUT kopać dołek-GEN zło
hàka shi gājērē
 kopać.IMP 3SG.M.DO krótki
 ‘Jak będziesz kopać dołek w złych zamiarach [pułapkę, która komuś zaszkodzi], wykop go płytko’
- (53) *Gaggāwa-ř yàbō akàn yabi mūgù*
 pośpiech-GEN chwalenie IMPERS.HAB chwalić zły
 ‘Pośpieszna pochwała zwykle chwali złego’
- (54) *Nagàri na kōwā, mūgù sai mài shī*
 dobry PTCL.GEN wszyscy zły tylko PTCL.POSS on
 ‘Dobrego [szanują] wszyscy, a złego tylko on sam’.

Obok znaczenia ‘osoba niemoralna, postępująca źle’, *mūgù* ma także konotacje nieosobowe, które odpowiadają znaczeniom ‘nieumiejętny’, ‘wadliwy’, np.

- (55) *Dà mūgùwa-ř rawā gāra ki-n tāshī*
 jest zła-GEN taniec.F lepiej odmowa-GEN wstawianie
 ‘Lepiej nie podrywać się do tańca niż tańczyć źle’
- (56) *Gwàni-n wani, mūgù-n wani*
 ekspert-GEN ktoś zły-GEN ktoś
 ‘W czym jeden jest ekspertem, inny jest słaby (zły)’.

Przywoływanie negatywnych cech (zakodowanych, np. w wyrazie *mahàukàcī* ‘szalenie’) stwarza w przysłowiach punkt odniesienia do mówienia o cechach dobrych, pożądanych, np.

- (57) *Banzā girma-n mahàukàcī,*
 bezużyteczność szacunek-GEN szalenie
kàrami-n mài wāyō yā fi shi
 mały-DEF PTCL.POSS spryt 3SG.M.COMPL przewyższać go
 ‘Nieważne jak szanowany jest wariat, sprytny malec [i tak] jest od niego lepszy’

- (58) *Kàramî-n màì hankàlî,*
 mały-DEF PTCL.POSS rozsądek
yā fi bābba-n mahàukàcī
 3SG.M.COMPL przewyższać duży-GEN szaleniectwo
 ‘Rozsądny mały przewyższa duży szaleniectwo’.

PODSUMOWANIE

Identyfikacja dwudziestu z najczęściej powtarzających się wyrazów w przysłowiach hausa, które można uznać za słowa-klucze kultury, pozwoliło na wyróżnienie 6 obszarów tematycznych, do których można je przypisać:

- warunki geograficzno-przyrodnicze – słowa-klucze kultury: *ruwā* ‘woda/deszcz’, *rānā* ‘słońce/dzień’, *kārē* ‘pies’, *kūrā* ‘hiena’, *dūniyā* ‘świat (doczesny)’, przykłady przysłów nr: 1–3, 8–14, 19, 20, 39, 40;
- religia – słowa-klucze kultury: *Allāh* ‘Bóg’, przykłady przysłów nr: 4–7;
- uwarunkowania cywilizacyjne – słowa-klucze kultury: *gidā* ‘dom’, *gārī* ‘miasto’, *kāyā* ‘towar(y)’, przykłady przysłów nr: 15–19, 34–36;
- organizacja społeczna – słowa-klucze kultury: *màcè/mātā* ‘kobieta/żona’, *mùtùm* ‘człowiek/mężczyzna’, *uwā* ‘matka’, *sarkī* ‘władca’, *bārāwò* ‘złodziej’, przykłady przysłów nr: 21–25, 26, 27, 28–31, 37, 38, 57;
- zwyczaje (w tym kulinarne), wierzenia – słowa-klucze kultury: *aurē* ‘małżeństwo’, *tuwò* ‘purée’, *miyā* ‘sos’, przykłady przysłów nr: 32, 33, 41–44;
- uczucia, cechy i stany emocjonalne – słowa-klucze kultury: *dādī* ‘przyjemność’, *banzā* ‘bezużyteczność’, *mīgū* ‘zły’, *mahàukàcī* ‘szaleniectwo’, przykłady przysłów nr: 45–47, 48–56.

W artykule omówiono dwadzieścia słów-kluczy kultury Hausa zaświadczone w przysłowiach. Ich rozszerzona interpretacja wskazała niektóre cechy prototypowe kodowanych przez nie pojęć. Prezentacja skupiająca się na roli tych wyrazów jako słów kluczowych w paremiach, daje podstawy do dalszych badań nad hausańskim językowym obrazem świata w oparciu o wyróżnianie i analizę jego znaczących elementów.

Przysłowia są tekstami ściśle związanymi z daną kulturą, które posługują się właściwym dla niej kodem zawartym w leksyce. Jej reprezentację stanowią słowa-klucze kultury wartościujące pojęcia, do których się odwołują. Sprawia to, że przysłowia są utworami trudnymi do przełożenia na inne języki. Jednakże wykorzystując słowa-klucze można podjąć próbę tłumaczenia poprzez zastępowanie pojęć relewantnych kulturowo odpowiednikami funkcjonującymi na gruncie innych kultur i języków (np. *tuwò dà miyā* ‘purée z sosem’, biorąc pod uwagę kodowane przez te wyrazy treści kulturowe obecne w przysłowiach, można oddać na gruncie kultury polskiej, m.in., jako ‘schabowy z ziemniakami’, np. przytaczane już wcześniej przysłowie *Tuwon girmā, miyār̀sà nām̀à* ‘*Miyā* do pożywnego *tuwò* zawiera mięso’ można przetłumaczyć jako ‘ziemniaki jedzone ze schabowym są pożywny’. Znajdują one także zastosowanie w identyfikacji ekwiwalentów przysłów hausa w innych językach, np. odwołując się do obecności słowa-klucza *bārāwò* ‘złodziej’ można ustalić odpowiadającą sobie parę przysłów w języku hausa i polskim:

- (59) *Àbōki-n bārāwò, bārāwò nē*
 przyjaciel.M-GEN złodziej złodziej COP.M
 ‘Przyjaciel złodzieja jest złodziejem’
 por. pol. *I ten złodziej, co kradnie, i ten, co złodziejowi drabinę trzyma.*

Pytanie o cechy wspólne i odrębne w przekazach mądrości ludowej, zawartych w przysłowiaach, odnosi się z jednej strony do znaczenia (sensu przysłowia), z drugiej zaś do sposobów jego konceptualizacji:

Występowanie (...) przysłów o takim samym znaczeniu w kilku językach, nawet ze sobą niespokrewnionych, pozwala wysnuć tezę o uniwersalności zjawiska, uczucia, cechy, ich ponadpaństwowości, ponadnarodowości, natomiast różnica polega na sposobie wyrażania i ich opisywania⁷⁹.

Ustalenie listy słów-kluczy kultury Hausa w przysłowiaach oraz przełożenie jej na kategorie tematyczne może mieć zastosowanie do porównywania paremii Hausa z porzekadłami innych języków oraz ich tłumaczeniami. Ponadto stanowi metodę mogącą służyć skompilowaniu leksykonu porzekadeł Hausa składającego się z rozdziałów odpowiadających wspomnianym kategoriom tematycznym; gromadzących przysłowia, które zawierają przypisane do nich słowa kluczowe.

BIBLIOGRAFIA

- Abraham Roy Clive, *Dictionary of the Hausa Language*, London University Press, London 1962.
- Adamu Mahdi, *The Spread of the Hausa Culture in West Africa 1700–1900*, „Savanna” 1976, t. V, nr 1, s. 3–13.
- Aminu Lawal Muhammad, *The Hausa Code of World – Life: A Paremiological Exposition*, referat wygłoszony na konferencji „African Studies Association of Australia and Pacific – African on a Global Stage”, 2003.
- Bagaye Yakubu L. Ibrahim, *Nazarin karin magana mai labari* [„Analiza przysłów z omówieniem”], Sokoto 1992, niepublikowana praca licencjacka napisana na Uniwersytecie w Sokoto.
- Baldi Sergio, *Proverbs as an Educational Factor in Hausa Society*, w: Gian Claudio Batic i Sergio Baldi (red.), *Selected Proceedings of the Symposium on West African Languages*, Università Degli Studi Di Napoli “L’Orientale” Dipartimento Asia, Africa e Mediterraneo, Napoli 2015, s. 249–265.
- Bargery George Percy, *A Hausa-English Dictionary and English-Hausa Vocabulary*, Oxford University Press, London 1934.
- Bartmiński Jerzy, *Językowe podstawy obrazu świata*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1977.
- Bartmiński Jerzy, *O języku folkloru*, Zakład Narodowy Ossolińskich, Wrocław 1973.
- Dalby David, *The Noun ‘garii’ in Hausa: A Semantic Study*, „Journal of African Languages” 1964, t. 3, s. 273–305.
- Frąckiewicz Olga, *O „wodzie” w kulturze ludu Hausa*, „African Review. Przegląd Afrykanistyczny” 2012, t. IV, s. 19–23.
- Furniss Graham, *Poetry, Prose and Popular Culture in Hausa*, Edinburgh University Press, London 1996.
- Goddard Cliff, *Semantic Theory and Semantic Universals*, w: Anna Wierzbicka i Cliff Goddard (red.), *Semantic and Lexical Universals: Theory and Empirical Findings*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia 1994, s. 7–29.
- Gidley C.G.B., *Karin Magana and Amanci as Features of Hausa Sayings*, „African Language Studies” 1974, t. 15, s. 81–96.
- Gumperz John J., *Introduction*, w: John J. Gumperz i Dell Hathaway Hymes (red.), *Directions in Sociolinguistics*, Holt, Rinehart & Winston, New York 1972, s. 1–25.
- Gutt Ernst-August, *Dystans kulturowy a przekład*, Universitas, Kraków 2005.
- Karin magana*. „Iya magana ma da naransa!”, Northern Nigerian Publishing Company, Zaria 1950.

⁷⁹ Kamila Stanek, *Litość po turecku, czyli wzorzec kulturowy zawarty w języku*, „Studium Praktycznej Nauki Języków Obcych” 2009, www.spnjo.polsl.pl [7.05.2018], s. 192.

- Karpiński Rafał, *Sudan centralny do końca XVI w.*, w: Michał Tymowski (red.), *Historia Afryki do początku XIX wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław–Warszawa–Kraków 1996, s. 489–544.
- Kirk-Greene Anthony Hamilton Millard, *Hausa ba dabo ba ne* [„Hausa nie jest czarną magią”], OUP, Ibadan 1966.
- Kłosińska Katarzyna, *Słownik przysłów. Przysłownik*, Publicat SA, Poznań 2011.
- Koseska-Toszeva Violetta, Ludmila Dimitrova, Roman Roszko (red.), *Representing Semantics in Digital Lexicography. Innovative Solutions for Lexical Entry Content in Slavic Lexicography*, „Proceedings”, Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw 2009, MON-DILEX Fourth Open Workshop, Warszawa, Poland, 29 June –1 July, 2009.
- Krysiak Paulina, *Tradycyjna kuchnia hausńska*, Warszawa 2017, nieopublikowana praca licencjacka napisana w Katedrze Języków i Kultur Afryki WO UW pod kierunkiem prof. Niny Pawlak.
- Kuszał Kinga, *Przysłowie jako językowy nośnik wartości – perspektywa pedagogiczna*, „Studia Edukacyjne” 2013, nr 26, s. 39–62.
- Merrick George, *Hausa Proverbs*, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co, London 1905.
- Newman Paul, *A Hausa-English Dictionary*, Yale University Press, Newhaven–London 2007.
- Pawlak Nina, *‘Woman’ and ‘Man’ in Hausa Language and Culture*, w: Nina Pawlak, Izabela Will, Ewa Siwierska (red.), *Hausa and Chadic Studies in Honour of Professor Stanisław Piłszewicz*, Elipsa, Warszawa 2014, s. 172–187.
- Pawlak Nina, *Dom w opozycji do buszu i świata. Perspektywa kulturowa pojęcia ‘gida’ w języku hausa*, „Etnolingwistyka” 2010, t. 22, s. 129–144.
- Pawlak Nina, *Kognitywny obraz ‘matki’ i ‘ojca’ w języku i kulturze Hausa*, w: J.J. Pawlik i M. Szupejko (red.), *Afryka na progu XXI wieku. Kultura i społeczeństwo*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2009, 237–247.
- Pawlak Nina, *Pomyśleć i powiedzieć w języku hausa*, w: Zofia Podobińska (red.), *Języki Afryki a kultura*, Agade, Warszawa 2004, s. 161–173.
- Pawlak Nina, *Język hausa*, Dialog, Warszawa 1998.
- Piłszewicz Stanisław, *Historia literatur afrykańskich w językach rodzimych. Literatura hausa*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1983.
- Saleh, Yusuf Sadau, *A Contrastive Analysis of English and Hausa Proverbs in Selected Texts*, Zaria 2014, nieopublikowana praca magisterska napisana w Department of Art and Social Science Education Ahmadu Bello University pod kierunkiem R.J. Daury, Ph.D.
- Spiro Melford E., *Some Reflections on Cultural Determinism and Relativism with Special Reference to Emotion and Reason*, w: R.A. Shweder i R.A. LeVine (red.), *Culture Theory: Essays on Mind, Self, and Emotion*, Cambridge University Press, Cambridge 1984, s. 323–346.
- Stanek Kamila, *Litość po turecku, czyli wzorzec kulturowy zawarty w języku*, „Studia Praktycznej Nauki Języków Obcych” 2009, www.spnjo.polsl.pl [7.05.2018], s. 192–199.
- Szpila Grzegorz, *Przysłowie – semantyka tekstu jednozdaniowego*, „Język Polski” 1999, nr 5, s. 371–378.
- Szpila Grzegorz, *Teaching Universal and Culture-Specific Concepts. A Case Study of English and Polish Proverbs*, „Prace Językoznawcze. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, z. 121, s. 317–323.
- Usman Asabe Kabir, *An Annotation of Selected Hausa Parallel Proverbs*, „Journal of Modern Education Review” 2014, t. 4, nr 11, s. 892–899.
- Whitting Charles E.J., *Hausa and Fulani Proverbs*, Government Printer, Lagos 1940.
- Wierzbicka Anna, *Russian Emotional Expression*, „Ethos” 1998, t. 26, nr 4, s. 456–483.
- Wierzbicka Anna, *Understanding Cultures through Their Key Words*, Oxford University Press, New York – Oxford 1997. [Wydanie polskie: Wierzbicka, Anna, *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*, Izabela Duraj-Nowosielska (przeł.), Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 2007].
- Wierzbicka Anna, *Japanese Cultural Scripts: Cultural Psychology and “Cultural Grammar”*, „Ethos” 1996, t. 24, nr 3, s. 527–555.
- Wierzbicka Anna, *A Conceptual Basis for Cultural Psychology*, „Ethos” 1993, t. 21, nr 2, s. 205–231.

- Wierzbicka Anna, *Does Language Reflect Culture? Evidence from Australian English*, „Language in Society” 1986, t. 15, nr 3, s. 349–373.
- Wierzbicka Anna, *A Semantic Metalanguage for a Cross-cultural Comparison of Speech Acts and Speech Genres*, „Language in Society” 1985, t. 14, nr 4, s. 491–513.
- Yunusa Yusufu, *Hausa a dunkule na daya*, Government Printer, Kano 1977.
- Zajac Patryk, *Handel w języku i kulturze Hausa*, Warszawa 2015, nieopublikowana praca licencjacka napisana w Katedrze Języków i Kultur Afryki WO UW pod kierunkiem prof. Niny Pawlak.
- Zajac Patryk, *Słowa-klucze kultury w przysłowiaach hausa*, Warszawa 2017, nieopublikowana praca magisterska napisana w Katedrze Języków i Kultur Afryki WO UW pod kierunkiem prof. Niny Pawlak.